

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ. क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	भरतनाट्यशास्त्रातील भूमिकानिवेश सिद्धांताची प्रासंगिकता : एक शोध डॉ. अमोल श्रीराम देशमुख	१-६
२	आजच्या शिक्षण पध्दतीत मुला-मुलींचे गुणोत्तर प्रमाण कारणे आणि उपाय अनिल जनार्दन पांडे	७-१०
३	तैत्तिरीय उपनिषदातील गुरुपदेश आणि सद्यःपरिस्थिती प्रा. सौ. कल्याणी चामणीकर	११-१४
४	बुध्द धम्माचा विज्ञानवादी दृष्टिकोन डॉ. किशोर उत्तमराव राऊत	१५-२२
५	प्लावोमेट्रिक व्यायामाचा लांब उडीमधील खेळाडूच्या कामगिरीमध्ये होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास प्रा. लोकरे गुरुदास आ.	२३-२५
६	श्री. निसर्गदत्त महाराजांची अध्यात्मिक शिकवण डॉ. राजश्री पवार	२६-२९
७	औरंगाबाद जिल्ह्यातील ऐतिहासिक सहकारी चळवळ : एक दृष्टिक्षेप डॉ. दराडे संभाजी सोपानराव	३०-३६
८	विमुद्रीकरण व भारतीय अर्थव्यवस्था प्रा. डॉ. एल. एच. पाटील	३७-४०
९	तंट्या भिल्ल यांच्या भिलोरी काव्यावरील प्रभाव प्रा. योगीता गावंडे	४१-४४
१०	नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी खो-खो व कबड्डी खेळाडूचा वेग व चपळता शारीरिक क्षमतेचा अभ्यास वसावे वनसिंग पारता डॉ. शेखर एन. शिरसाठ	४५-५०
११	पंढरीची वारी श्री. शिवाजी हरी चौगुल डॉ. विश्वास शामराव कंधारे	५१-५५
१२	सुर्यनमस्कार या भारतीय व्यायामाचा खो- खो खेळावर होणारा परिणाम एक अभ्यास डॉ. ज्योतीराम देवसींग चव्हाण डॉ. मुरलीधर शंकरराव राठोड	५६-५८

१. औरंगाबाद जिल्ह्यातील ऐतिहासिक सहकारी चळवळ : एक दृष्टिक्षेप

डॉ. दराडे संभाजी सोपानराव

इतिहास विभाग प्रमुख, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, सोनई, ता. नेवासा, जि. अहमदनगर.

आपल्या देशातील विविध धर्म, पंथ, रूढी, परंपरा, चालीरीती, भाषा, संस्कृती असणा-या गरीब व श्रीमंत वर्गास एकत्र कसे राहावे व जगावे याचा संदेश सहकारामुळे मिळतो. सहकार ही लोकांची संघटना आहे. उद्योगधंद्यात भांडवलाला महत्त्व दिले जाते परंतु सहकारामध्ये पैशापेक्षा माणसे जोडण्याला महत्त्व दिले जाते. सहकाराशिवाय समृद्धी ही काल्पनिक बाबच ठरेल. सहकारी संस्था व बँकांनी आपल्या देशात समांतर अर्थव्यवस्था निर्माण केलेली दिसून येते. सहकारी चळवळी अंतर्गत खेड्यांत विखुरलेल्या कृषी क्षेत्राच्या पुनर्स्थापना करण्यासाठी व शेतक-यांचे दैन्य संपविण्यासाठी त्यांच्यापर्यंत विकासाची गंगा शेजारीबापर्यंत पोहचविण्याचे कार्य धनंजयराव गाडगीळ यांनी केले.

१९५० नंतर कृषि औद्योगिक समाज हा एक नव्या आर्थिक रचनेत बांधला गेला आणि सहकारी चळवळीने या समाजास विविध संस्थेत सदस्य करून घेतल्यामुळे तो भागधारक या नात्याने सहभागी झाला. सध्या तो कच्च्या मालाचा पुरवठादार म्हणून पुढे आलेला होता. याच व्यवस्थेला लागणारे मनुष्यबळ ग्रामीण भागातून पुरविले गेले याच व्यवस्थेतील समाज निवडणूकांमध्ये कार्यकर्ता म्हणून काम करू लागला. महाराष्ट्रातील व मराठवाड्यातील राजकारण आणि त्यातील प्रक्रिया प्रवाह विचारात घेतल्यास सहकारी चळवळीचा मोठा प्रभाव जाणवतो. या चळवळीने महाराष्ट्राला राजकीय नेतृत्व दिले. ग्रामीण भागातील राजकीय जागृतीची सुरुवात याच चळवळीतून झाली. सर्व ग्रामीण समाज राजकीय आणि आर्थिकदृष्ट्या एका समीकरणाचा बसविण्याचे कसब याच चळवळीतून दिसून येते.^१ औरंगाबाद जिल्ह्यातील शेतकरी, शेतमजूर, अल्पभूधारक शेतकरी या चळवळीत बांधला गेल्यामुळे राज्यातील व जिल्ह्यातील सहकारी चळवळ काँग्रेसने आपल्या प्रभावाखाली आणल्यामुळे तिची सुरुवात झाली.

औरंगाबाद जिल्ह्यातील सहकारी चळवळीचा इतिहास १९६० ते १९९५

हैदराबाद संस्थान भारतात विलीन केल्यानंतर तेथील कर्मचारी बेरोजगार होऊ नये म्हणून त्यांना मुंबई राज्याच्या सहकार खात्याकडे वर्ग करण्यात आले. परंतु त्या कर्मचा-यांकडे सहकारी चळवळीविषयी काहीच ज्ञान नव्हते. मुंबई राज्याचे रजिस्ट्रार यांनी २० जून १९५६ रोजी शिखर सहकारी अधिकोषाच्या प्रतिनिधीची सभा बोलावली. यावेळी औरंगाबाद जिल्ह्याच्या प्रतिनिधींनी मुंबई राज्य अधिकोषाशी संलग्न होण्याचा निर्णय घेतला.^२ त्यानुसार औरंगाबाद येथे विभागीय कार्यालय स्थापन करण्यात आले. या कार्यालयाच्या माध्यमातून पश्चिम महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थांचा परिचय व्हावा या उद्देशाने कार्यकर्त्यांचे अभ्यास दौरे काढण्यात आले. शेजारील अहमदनगर व धुळे जिल्ह्यातील सहकारी तत्वावरील अनेक प्रकल्प प्रत्यक्ष पाहिल्याने कार्यकर्त्यांमध्ये सहकारी चळवळीविषयी आस्था निर्माण झाली. तत्कालीन काळात विनायकराव पाटील, बाळासाहेब पवार, बाबुराव काळे, माणिकराव पालोदकर, गुलाबराव साळुंके, गंगाधर पवार, अंकुशराव टोपे, रामचंद्र पाटील या नेत्यांनी प्रवरा सहकारी साखर कारखान्यास भेट दिली होती. आपल्या जिल्ह्यात सहकारी

तत्वावर साखर कारखानदारी निर्माण केली पाहिजे अशी धारणा या सर्व नेत्यांची होती. त्यासाठी राज्यपातळीवरील व विभागीय पातळीवरील यंत्रणेने मदत करण्यास सुरुवात केली. जिल्ह्यातील लोकनेत्यांनी सरकारच्या मदतीने जलसिंचनाच्या सुविधा निर्माण केल्यामुळे ऊस व कापूस या पिकांची मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. त्यामुळे जिल्ह्यात सहकारी तत्वावर लहान मोठे प्रकिया उद्योग स्थापन होऊ शकले. तसेच विविध प्रकारच्या संस्था सुरू झाल्याने बेरोजगारी कमी झाली. गंगापूर, सिध्देश्वर, विनायक, देवगिरी, संत एकनाथ, कन्नड इ. सहकारी साखर कारखान्यांच्या माध्यमातून समाजाचा सहकार चळवळीवर विश्वास वाढण्यास मदत झाली. याच काळात सूतगिरण्या, तेलगिरण्या, जिनिंग व प्रोसेसिंग कारखाने इत्यादी प्रकिया उद्योग जिल्ह्यात विकसीत झाले.

औरंगाबादमध्ये जवळपास १४२५ औद्योगिक सहकारी संस्था व ७ औद्योगिक वसाहती आहेत. २२ कापूस पणन सहकारी संस्था आहेत. फळे व भाजीपाला उत्पादक सहकारी संस्था १२ तर २ प्रकिया संस्था कार्यरत आहेत. प्रत्येक तालुक्यात खरेदी विक्री सहकारी पतपुरवठा संघ कार्यरत आहेत. ८ बलुतेदार व ग्रामीण कारागिर सहकारी संस्था तालुका स्तरावर कार्यरत आहे. १५१ प्रकारच्या विविध ग्रामीण व नागरी ग्राहक संस्था कार्यरत आहेत. मध्यवर्ती सहकारी ग्राहक भांडार व महिला ग्राहक सहकारी संस्था कार्यरत आहेत. जवळपास १६०५ नोंदणीकृत गृहनिर्माण सहकारी संस्था आहेत. याशिवाय मस्य, पशुसंवर्धन व दुग्धोत्पादन सहकारी संस्था अस्तित्वात आहेत. संपुर्ण जिल्ह्यासाठी शिखर अशी जिल्हा सहकारी बँक ही कार्यरत आहेत. दिनांक ३१/३/२०१० नूसार विविध प्रकारच्या सहकारी संस्था ६७५९ इतकी आहे.

विविध सहकारी संस्थांच्या विकासाचा ऐतिहासिक आढावा

जिल्ह्यातील सहकारी चळवळीचा इतिहास पाहिला असता असे दिसून येते की, जिल्हा पातळीवरील सहकारी संस्थांनी निःस्वार्थी कार्य केल्यामुळे ही चळवळ रूजविण्यास अत्यंत उपयोगी ठरली. पहिल्या पिढीतील सहकारी कार्यकर्त्यांनी निश्चित ध्येयवादाने कार्य केले असले तरी जिल्ह्यातील सहकारी चळवळीचा इतिहास हा संघर्षाचा आहे. समाजातील सावकारशाही कमी करण्यास हातभार लागला तसेच तत्कालीन युवा नेत्यांनी सहकारी संस्था स्थापन करून सामान्यांच्या प्रगतीत काही अंशी का होईना सामाजिक व आर्थिक जीवन स्तर उंचावण्याचे कार्य केले.

जिल्ह्यातील सहकारी चळवळ वाढविण्यासाठी तत्कालीन बाबुराव काळे यांनी जिल्हा सहकारी बोर्ड १९५८ मध्ये स्थापन केले. तसेच त्यांनी जिल्हा भु-विकास बँकेची व गारखेडा परिसरात सूत गिरणीची स्थापना केली. औरंगाबाद जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची स्थापना रामचंद्र पाटील नागदकर यांनी केली. बाळासाहेब पवार यांनी १२ वर्ष बँकेचा उत्तम कारभार केला. या सहकारी बँकेचे अध्यक्ष मा.सुरेश पाटील यांनी काही अपवाद वगळता सर्वांच्या सहकार्याने ही बँक चांगल्या प्रकारे चालविलेली आहे. या काळात गावोगावी विविध कार्यकारी सोसायट्या, पतसंस्था स्थापन झाल्या. ग्रामीण विकास सहकारी संस्था, औरंगाबाद जिल्हा मजूर कामगार सहकारी संस्था, औरंगाबाद जिल्हा सहकारी दुध उत्पादक संघ या सारख्या सहकारी संस्था मधून औरंगाबाद जिल्ह्यात सहकारी कार्यकर्त्यांची फळी निर्माण झाली. या पिढीतील नेतृत्व यशवंतराव चव्हाणांच्या प्रभावातून तयार झालेले असल्याने त्यांना स्वतःच्या स्वार्थपेक्षा समाजाचे हित आणि सहकार्यातून आर्थिक विकास साधण्याची त्यांची बांधिलकी होती. जिल्ह्यातील या नेत्यांनी सहकारी संस्था बरोबरच

शैक्षणिक संस्था काढल्याने १९६० ते १९९५ या काळातील जसजसे कार्यकर्त्यांचे निधन होत गेले तसतसे नवीन कार्यकर्ते येऊ लागल्याने सहकार चळवळीचे औरंगाबाद जिल्ह्यात नैतिक अधःपतन सुरू झाले. जागतिकीकरणानंतरही औरंगाबाद जिल्ह्यातील सहकारी चळवळीतील बदल

जागतिक प्रवाहाबरोबर चालण्यासाठी, भारताने १९९१ मध्ये जागतिक अर्थव्यवस्थेचा स्विकार केला. नव्या आर्थिक धोरणामुळे खाजगी क्षेत्राबरोबर सहकारी क्षेत्रालाही फटका बसला आहे. सहकारी संस्थेतील सभासद, संचालक मंडळ, कर्मचारी वर्ग, शासकीय अधिकारी व अभ्यासक यांना ही चळवळ जागतिकीकरणाने टिकेल की नाही याची सर्वांना चिंता लागलेली आहे. सहकारी चळवळीला सरकार कायमचे आर्थिक पाठबळ देईलच असेही नाही. परंतु भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासात सहकारी क्षेत्राचा वाटा पूर्वीपासूनच मोठा राहिला आहे. 'एकासाठी सर्व आणि सर्वांसाठी एक'^३ या तत्वावर चालणारी सहकारी चळवळ सुध्दा कॉर्पोरेट क्षेत्राच्या स्पर्धेत उतरली आहे. म्हणून भारताच्या आर्थिक विकासामध्ये सहकार क्षेत्र हे सुध्दा महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडत आहे.

सहकारी चळवळीतील नेते, कार्यकर्ते, देशाचा राष्ट्रीय सहकारी संघ व अनेक तज्ञ, अभ्यासू व्यक्ती यांच्या नेहमीच्या मागण्या आणि पाठपुराव्यामुळे आज सहकाराबाबत काही नाविन्यपूर्ण महत्वाच्या व दुरुगामी परिणामांच्या संरचनात्मक सुधारणा घडून आणल्या जात आहे. म्हणून सध्याच्या चळवळीची वाटचाल अडखळत होत असल्याचे दिसते आहे.^४ जिल्ह्यातील विशेषतः सहकारी साखर कारखानदारीच्या क्षेत्रात अवकळा आलेली दिसून येते. या क्षेत्रातून दरवर्षी सरकारला ३५ हजार कोटींचा महसूल मिळतो. साखरेचा बाजार व साखरेबाबतची आंतरराष्ट्रीय धोरणे या क्षेत्रासाठी घातक ठरत आहे. सरकारचे या क्षेत्रातील चळवळीवर पूर्वीसारखे लक्ष राहिले नाही हे जरी खरे असले तरी ती सामान्यांची सहकार चळवळ असल्याने, महत्त्व माध्यमातून ग्रामीण जीवनाचा पाडा हाकला जातो. लोकांनाही काहीतरी रोजगार, व्यवसाय उपलब्ध झाल्याने सरकारवरचा ताण कमी झालेला दिसतो. नाही तर सामान्य लोकांनी रोजगारासाठी आंदोलने व हिंसक मार्गांचा अवलंब केला असता. खरे तर सहकार चळवळीमुळे लोकांचा अहिंसक मार्गावरील विश्वास वाढल्याचे दिसते अशी ही महत्वाची सहकारी चळवळ असून याकडे सरकारचे दुर्लक्ष का होते हे कळत नाही.

सहकारी चळवळीमध्ये प्रत्येक व्यक्तीला अधिकार व संरक्षण असते. त्याची समाजातील इतर घटकांशी सहसंबंध व आपुलकी जोडली जाते. ती खाजगी करणामध्ये दिसून येत नाही. १९६० पासून जागतिकीकरणपर्यंत या चळवळीने सामान्य लोकांना सामाजिक, राजकीय, आर्थिक व सांस्कृतिक क्षेत्रात अगद्विण्याचे कार्य केले.^५ जागतिकीकरणानंतर सहकार क्षेत्रात खुल्या स्पर्धेला सुरुवात झाल्याने या क्षेत्रातील पहिल्या पिढीनंतर त्यांच्या जागी दुसरी पिढी सहकार चळवळीतील विविध सहकारी संस्थांवर पदे भोगू लागल्याने त्यांच्यातील स्वार्थ जागा झाला. परिणामी सहकारी संस्था डबघाईस येऊ लागल्या. त्यातील अनेक सहकारी संस्था बंद पडलेल्या आहेत. तर काही बंद पडण्याच्या मार्गावर आहेत. हे जरी खरे असले तरी आजही जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेत काही चांगल्या सहकारी संस्था उत्तम कारभार करतांना दिसतात. जागतीक आर्थिक मंदीला तोंड द्यावयाचे असेल तर सहकारी चळवळ भक्कम केली पाहिजे. या शतकाच्या दुस-या दशकाच्या सुरुवातीला आर्थिक मंदी जगात धुमाकूळ घालित असतांना त्याची झळ भारताला कमी प्रमाणात बसली याचे श्रेय सहकार चळवळीला द्यावे लागेल.

ग्रामीण व नागरी पतसंस्थाचा इतिहास

पतसंस्था स्थापन करण्यासाठी किमान ११ यभायद असणे आवश्यक असते. या पतसंस्थावर नालुका दुक्यम निबंधक व जिल्हा उपनिबंधक, सहकारी संस्था, औरंगाबाद याचे नियंत्रण असते. सर्वसामान्य वर्गाला व शेतक—यांना कर्जपुरवठा करून त्यांची गरज भागविणे हे प्रमुख उद्दिष्ट पतसंस्थेचे असते. जिल्ह्यात ग्रामीण व नागरी भागात जवळपास ३२९ पतसंस्था कार्यरत आहे.^६ सावकारी पाशात अडकलेल्या अनेकांची सुटका या सहकारी पतसंस्थामुळे झाली गरजू लोकांना झटपट व विनासायास कर्ज पुरवठा करणा—या व ठेवीवर अधिक व्याज देणा—या पतसंस्था अल्पावधीतच लोकप्रिय झाल्या. या पतसंस्थामुळे रोजगाराबरोबर छोट्या — मोठ्या व्यापार उद्योगांच्या अर्थविषयक गरजा भागाविल्या जात आहेत. या पतसंस्था सर्वसामान्य समाजातील आर्थिक विकासाच्या रक्तवाहिन्या आहेत.

नागरी सहकारी बँका

भारताच्या सामाजिक व आर्थिक व्यवस्थेत नागरी सहकारी बँकांना अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. समाजातील दुर्बल घटकांच्या प्रगतीचे साधन म्हणजे या बँका आहेत. प्रामुख्याने शेती, शेतक—यांसाठी व सामान्य माणसांसाठी सुरू झालेल्या चळवळीचा उगम लोकाभिमुख व विविध गरजा मधून झालेला दिसून येतो ग्रामीण व शहरातील मध्यम वर्गाबरोबरच कनिष्ठ वर्गातील लोकांचा आर्थिक विकास करणे हा या चळवळीमागील हेतू होता. या चळवळीचे विधायक प्रतिसाद भारतातील समाजकारणावर व राजकारणावर प्रभावीपणे झाल्याचे दिसून येते. १९९५ च्या माहितीनुसार जिल्ह्यात ३९२ सहकारी नागरी बँका आहेत. या संस्थातून व्यापार, निर्मिती जीवन सुविधा, घरबांधणी, घर दुरुस्ती इ. साठी कर्जपुरवठा केला जातो.

जिल्ह्यातील देवगिरी नागरी सहकारी बँकेने वंचित समाजाचा विकास व्हावा, त्यांच्यातील दारिद्र्य कमी होऊन सामाजिक व आर्थिक जीवनस्तर उंचावण्याचा प्रयत्न केला. या नागरी बँकेने औरंगाबाद जिल्ह्यातील ग्राहकांना चांगली सेवा देऊन सहकारी चळवळ रूजवण्यात मोठा वाटा असल्याचे दिसून येते. जिल्ह्यातील दुष्काळी परिस्थितीत बँकेने जलव्यवस्थापन आणि सिंचन योजनेअंतर्गत शिरपूर पॅटर्नचा अवलंब करून अनेक खेडेगावात बंधारे बांधून समाजाला मदत केली आहे.

औरंगाबाद जिल्ह्यातील आदर्श महिला नागरी सहकारी बँकेनेही महिलांच्या प्रगतीत मोठा हातभार लागला. श्री. अंबादास मानकापे यांनी या संस्थेची स्थापना करून महिलांच्या सक्षमीकरणास प्रोत्साहन दिले.^७ या सहकारी संस्थेचा कार्यभार सौ. सुनंदा कुलकर्णी या पाहत असून त्यांनी या बँकेमार्फत महिलांच्या ११० बचत गट स्थापन करून तळागाळातील सर्वसामान्य महिलांच्या हिताला प्राधान्य दिल्याचे दिसून येते. या महिला सहकारी बँकेने लहान मोठ्या उद्योजकांना कर्ज वाटप, बचतगट, दुध उत्पादकांना सहाय्य, व्यावसायिकांसाठी कार्यशाळा, महिला मेळावे हे लक्षात नेता सामाजिक न्यायाचे तत्व व्यवहारात आणण्याच्या दृष्टीने ही संस्था कुठेही कमी पडल्याचे दिसत नाही.

औरंगाबाद जिल्ह्यातील महिला सहकारी चळवळ

सहकारी क्षेत्रामध्ये महिलांनी कार्य केल्यास निश्चितच वेगळा इतिहास निर्माण होऊ शकतो. आज जिल्ह्यातील राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, क्षेत्रात महिलांची साक्षरता पुरूषापेक्षा सरस उरत असताना पुरूष प्रधान संस्कृतीने महिलांना सहकारी चळवळीपासून वंचित ठेवल्याने या चळवळीच्या वाढीवर

विपरीत परिणाम झालेला दिसून येतो. हे परिणाम लक्षात घेताच सहकारी क्षेत्रातील नेते व विचारवंत यांनी महिलेना सहकारी चळवळीची प्रवेशद्वारे उघडी केली. याचा परिणाम म्हणून आज महिलांच्या विविध प्रकारच्या सहकारी संस्था व्यवसाय करताना दिसतात.

विद्युलता खेडकर व कुसुमताई जोशी या महिला कार्यकर्त्यांनी इंदिरा महिला नागरी सहकारी बँकेची स्थापना १९७६ मध्ये करून ख-या अर्थाने औरंगाबाद जिल्ह्यात महिलांच्या सहकारी चळवळीला सुरुवात केली. या बँकेचे संचालक मंडळ पूर्ण महिलांचे होते परंतु ही बँक अयोग्य व्यवस्थापनामुळे बंद पडली. १९६० च्या कायद्यामध्ये ६०व्या कलमाच्या समावेश झाल्यामुळे सहकारी संस्थांच्या महिलांना सहकारी चळवळ समजू लागली आणि पुढचे पाऊल म्हणून महिलांच्या पतसंस्था, आदर्शिक संस्था, प्रक्रिया संस्था अशा स्थापना आल्या. आदर्श महिला सहकारी बँकेच्या वतीने महिलांसाठी व कर्मचा-यांसाठी यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाच्या सहकारी व्यवस्थापनातील पदविका कोर्सेस सुरू केले आहेत. त्यामुळे जिल्ह्यातील महिला सहकारी चळवळ वाढत आहे.

औरंगाबाद जिल्ह्यातील सहकार प्रशिक्षण केंद्र

सहकारी चळवळ ही सातत्याने चालणारी प्रक्रिया आहे. या चळवळीत नवनवीन माणसे, सभासद, कार्यकर्ते, पदाधिकारी व कर्मचारी या नात्याने प्रविष्ट होत असतात. या नवोदितांना सहकारी चळवळीच्या मुलभूत उद्दिष्टांची तत्वांची धोरणांची व सहकारी व्यवस्थापनाची माहिती नसते. त्यांच्याकडून चळवळीची हानी होऊ नये म्हणून त्यांना सतत सहकारी प्रशिक्षण व व्यवस्थापनाची माहिती देऊन त्यांचे प्रबोधन करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी जिल्हा पातळीवर जिल्हा सहकारी बोर्ड व विभागीय पातळीवर विभागीय सहकारी बोर्ड अशी व्यवस्था आहे. १७ व्या घटना दुरुस्तीने सहकार कायद्यात सहकार शिक्षणाबाबत सर्वांना सक्ती केली आहे.

औरंगाबाद शहरात उस्मानपूरा येथे १९५८ मध्ये 'सहकारी विद्यालय' स्थापन करण्यात आले आहे. या विद्यालयात सहकार पदविका वर्ग आयोजित केल्या जातात. सहकारी संस्थांच्या विविध प्रश्नावर परिसंवाद परिचर्चा, कार्यशाळा, अभ्यास दौरे यांसारखे कार्यक्रम घेतले जातात. येथे पदविकावर्ग - २४ व १२ आठवड्यांचा चालविला जातो. विविध संस्थांचे सचिव येथे प्रशिक्षण घेतात. आठ आठवड्यांचे २ प्रशिक्षण वर्ग क्षेत्रीय कार्यक्रम म्हणून घेतात. एक आठवडा मुदतीचे ५ ते ६ वर्ग कार्यान्वयन कार्यक्रम म्हणून चालविले जातात. तसेच सहकारी संस्थांच्या पदाधिकारी व संचालक यासाठी नेतृत्व विकास कार्यक्रम वर्ग घेतला जातो. आजही महाविद्यालयातून शिक्षण घेणा-या तरूण वर्गाला सहकाराचे महत्व समजत नाही त्यासाठी अशा सहकारी प्रशिक्षण केंद्रातून सहकारी चळवळीचा विकास होईल.

औरंगाबाद जिल्ह्यातील युवा सहकारी चळवळीचा इतिहास

शुध्द, निर्मळ पाणी वाहण्यासाठी जसा पाण्याचा प्रवाह राहणे आवश्यक आहे. तसेच सहकारी चळवळ गुणात्मक व गतिमान राहण्यासाठी नवीन युवा पिढीने सहकारात प्रवेश घेणे आवश्यक आहे. जिल्ह्यातील १९६० पासून सहकारी चळवळीच्या कार्यावर दृष्टीक्षेप टाकल्यास तत्कालीन सहकार क्षेत्रातील बुध्दीवान युवा वर्ग म्हणजे दिवंगत सहकार मंत्री विनायकराव पाटील, माणिकराव पालोदकर, बाबूराव काळे, बाळासाहेब पवार इत्यादींनी समर्पित भावनेने सहकारी चळवळीत कार्य करून ही चळवळ वृध्दीगत केली. परंतु त्यांच्या काळात

दुसरी फळी निर्माण होऊ शकली नाही. त्यामूळे जिल्ह्यातील सहकारी चळवळ घराणेशाहीत अडकली. सहकाराच्या सकल्पनेप्रमाणे ते सहकारी कार्यकर्त्यांच्या बाबतीत विकेंद्रित नव्हते. मोठ्या सहकारी संस्था व सगळ्या मजबूत पण त्यांच्याच प्राथमिक संस्था, दुग्ध उत्पादक सहकारी संस्था, मोठ्या प्रमाणावर डबघाईस आलेल्या दिसतात.^{१०}

सहकाराबाबतचा कुठलाही पूर्वदूषित दृष्टीकोन नसतो. को-या पाटीवर जसे आपल्याला हवे तसेच युवकांच्या या को-या मनावर सहकाराची विधायक बाजू मांडता येते. आजचा युवक हा गरूडझेपी आहे. हवे ते बदल घडवून आणण्याची त्यांच्यात क्षमता येते. परंतु त्याला देशाच्या आर्थिक विकासासाठी स्वीकारलेल्या लोकशाही तत्वांवर आधारित असलेल्या सहकार चळवळीच्या माध्यमापासून दूर ठेवण्यात आलेले आहे. सहकारी चळवळीतील राजकारण, गट बाजी, स्वार्थ, भ्रष्टाचार याचेच दर्शन त्याला सतत घडत असते. राजकारण आणि भ्रष्टाचाराने पोखरलेली सहकारी चळवळ योग्य मार्गदर्शना अभावी निस्तेज होत चाललेली सहकार चळवळ युवकांना आकर्षित करू शकेल का? हा खरा प्रश्न आहे तेव्हा युवकांच्या ताब्यात सहकारी चळवळ देण्याचे आवाहन करण्यास फार उशीर झाला असेच म्हणावे लागेल.

आजच्या युवकांनी आपले योगदान सहकारी क्षेत्राच्या विकासासाठी द्यावयाचे ठरविले तर विविध मार्गांनी ते देता येईल. आजच्या युवकांमध्ये राजकारणाबद्दल आकर्षण वाढत आहे. नगरसेवक, सरपंच, आमदार, खासदार, मंत्री होऊनच समाजसेवा करता येते अशी त्यांची धारणा झाल्याची दिसते. कारण सत्ता मिळाली की संपत्ती मिळते हे गणित झालेले आहे. काही अंशी ग्रामीण व शहरी भागातून युवा वर्ग सहकारी क्षेत्रात आढळतो.^{११} पण तो पक्षीय राजकारणात अडकलेला दिसतो. आज विद्यालये व महाविद्यालये यांच्यामधून विद्यार्थी ग्राहक भांडारे सुरू करावी त्यांना संबंधित शिक्षकांनी मार्गदर्शन करावे म्हणजेच त्यांना निवडणूक शास्त्रांचे व सभा शास्त्रांचे सखोल ज्ञान मिळेल. तसेच तो युवा वर्ग वेगवेगळ्या राजकीय पक्षात विभागला गेला तरी तो एकसंघ होईल आणि आपोआप जातीभेदाच्या भिंती पडून राष्ट्रीय एकात्मता ख-या अर्थाने साध्य होईल.

समारोप

औरंगाबाद जिल्हा हा मराठवाड्यात येत असल्याने तेथे स्वातंत्र्यापूर्वी ते स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरही काही दिवस निजामाची राजवट होती. त्यामूळे या जिल्ह्यात सहकारी चळवळ सुरुवातीला मागासलेली राहिली. मात्र असे असले तरी स्वातंत्र्यानंतर मराठवाडा मुंबई राज्यात विलीन झाल्यानंतर सहकाराचे वारे शेजारच्या जिल्ह्यातून वाहू लागले. सुरुवातीची सहकारी चळवळ सरकारच्या पाठबळावर व नेत्यांच्या नैतिक अधिष्ठानावर वाढत चालल्याचे दिसते. मात्र हा सहकारी चळवळीचा कालखंड संघर्षाचा व ध्येयवादाचा होता. १९६० ते १९९५ या काळात जलसिंचनाच्या सुविधांमुळे शेतीपुरक उद्योग व सहकारी संस्था उदयास आल्या. त्यातून सामान्य वर्गांचे काही अंशी हालअपेष्टा कमी झाल्या. शेतकरी व वंचित वर्गांमध्ये या चळवळीने आत्मविश्वास वाढला. त्यातून जिल्ह्यात विविध प्रकारच्या सहकारी संस्था स्थापन झाल्या. सामान्य वर्गांला रोजगार उपलब्ध झाला. शेतकरी व संबंधीत वर्गांचे जीवनमान उंचावण्यात हातभार लागला.

जागतिक अर्थव्यवस्थेचा स्विकार झाल्यानंतर नव्या आर्थिक धोरणामुळे विशेषतः खाजगी धोरणामूळे सहकारी चळवळीला ओहोटी लागली. सहकारी क्षेत्रातील दुस-या पिढीकडे कर्तृत्व नसल्याने चळवळीचे नैतिक

अधःपतन सुरू झाले. सरकारचेही पाठबळ काहीसे कमी झाल्याने ही चळवळ नष्ट होते की काय? अशी स्थिती निर्माण झाली परंतु एकासाठी सर्व आणि सर्वांसाठी एक या तत्वावर चालणारी चळवळ उद्वोग क्षेत्राच्या स्वर्भेत उतरून पुढे ब—यापैकी टिकून आहे.

जिल्हयामध्ये ग्रामीण व नागरी पतसंस्था सतत वाढताना दिसून येतात. सावकारी पाशात अडकलेल्या जनतेसाठी या पतसंस्था उपयोगी आल्या. खर तर म्हणजे या पतसंस्था सामाजिक दीन—दुबळ्यांच्या, वंचित घटकांच्या प्रगतीचे साधन ठरल्या. औरंगाबाद जिल्हयातील देवगिरी नागरी सहकारी बँकेने समाजातील सर्व घटकांसाठी उत्तम कामगिरी केल्याचे आढळते. तसेच या जिल्हयातील महिला सहकारी चळवळीचे आणि सहकार प्रशिक्षण केंद्राचे कार्य समाधानकारक असल्याचे जाणवते. मात्र युवा सहकारी चळवळ २१ व्या शतकात अडखळताना दिसत आहे. जागतिकीकरणामध्ये श्रीमंतवर्ग अधिक श्रीमंत होताना दिसतात. म्हणून आजच्या तरूण पिढीतील युवकांनी सहकारीचे प्रशिक्षण घेऊन, योग्य तो बोध घेऊन भारतीय समाजाला दिशा देण्याचे कार्य करावे. अन्यथा ज्ञान, कौशल्य नसलेल्या समाजाचे भवितव्य अंधकार होऊ शकते. म्हणून कितीही जागतिकीकरण असले तरी सरकारचे सहकारी चळवळीवर ५५% नियंत्रण असले पाहिजेत.

संदर्भ सुची

१. फाले कृ.ल. (२००३), सहकार चळवळ, महाराष्ट्र राज्य सहकार संघ मर्यादित, पुणे.
२. उन्हाळे संजीव (संपा) (२०११), आठवड्याचा गावगाडा, दिलासा अँग्रो प्रोसेस प्रा. लि. औरंगाबाद.
३. गाडगीळ धनंजय रा. (संपा) (१९६७), सहकारी लोकराज्य, प्रकाशक गोखले अर्थशास्त्र संस्था, पुणे.
४. खुपसे दिलीप (२०१५), (लेख) भारतीय सहकार चळवळीची जागतिकीकरणातील वाटचाल को—ऑपरेटिव्ह : लिडरशीप आणि गव्हर्नंस, रामकृष्ण महाविद्यालय, दारापूर. आधार पब्लिकेशन, अमरावती.
५. कित्ता
६. अहवाल (२०१२), अर्थ व सांख्यिकी संचनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई, ४
७. मुलाखत : अंबादास मानकाचे दि. २७/१२/२०१४
८. दिक्षित स्मिता सुरेंद्र (२००६), आदर्श सहकार मंथन, महिला व सहकार कायदा, संचालिका सहकार ज्ञानवृद्धी, औरंगाबाद.
९. जोशी ललित (२००९), सहकार तत्त्व आणि पथ्य, प्रकाशक जोशी मालती ललित, औरंगाबाद.
१०. कित्ता
११. कित्ता